

Наталія Дворніцька

ORCID 0000-0002-4825-4574

*кандидат філологічних наук, доцент
Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка*

ПРОБЛЕМА СЕМАНТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ФІЛОСОФСЬКИХ КОНЦЕПТІВ В СВІТЛІ МОВНО-ІСТОРИЧНИХ ІДЕЙ І. ОГІЄНКА

У статті розглядається у порівняльно-історичному аспекті проблема семантичної трансформації деяких філософських концептів, що є активними елементами сакральних текстів. Автор статті презентує означену проблему як одну з найголовніших в колі наукових досліджень видатного лінгвіста та перекладача Біблії І. Огієнка.

Ключові слова: семантична трансформація, концепти, когнітивна лінгвістика, сакральні тексти, критерії етимологічного аналізу, порівняльно-історичний аспект дослідження.

Постановка проблеми. Іван Іванович Огієнко (митрополит Іларіон), видатний учений, державний і церковний діяч, вважав своїм найвагомішим внеском у наукову скарбницю переклад Біблії, над яким працював 45 років. Вперше видання повного українського перекладу Біблії, надруковане Об'єднаним біблійним товариством, побачило світ у 1962 році. І. Огієнко підкреслював, розуміючи важливість своєї роботи, що українська громада надзвичайно потребує такого перекладу Біблії, що був би зроблений сучасною літературною всеукраїнською мовою.

Ось чому, приступаючи до цієї надзвичайно складної роботи, Огієнко поставив перед собою найважливіші завдання, серед яких головним було найточніше передати зміст оригіналу, дбаючи передусім про змістову точність цілого ряду багатозначних слів. Цілком зрозуміло, що такий підхід до перекладу вимагав урахування процесів семантичної трансформації, зміни смислової наповненості лексем в процесі історичного розвитку мови та суспільства.

Наукові розвідки І. Огієнка знаходять своїх вдячних послідовників як в Україні, так і в українській діаспорі. Значним науковим внеском стали роботи А. Ляхощької, А. Маврушевич, С. Мартиненка. В. Ляхощького, В. Качкана, С. Болтвіця. Саме історичним дослідженням мови присвятили свої роботи С. Караванський, П. Одарченко, Ю. Мовчан, А. Вовк, В. Чапленко та інші науковці.

У сфері історії мови наукова спадщина І. Огієнка активно досліджувалась в роботах представників української діаспори, зокрема І. Зілинського, Р. Смаль-Стоцького, О. Горбача, Я. Рудницького, О. Колеси, З. Кузелі, В. Розова, В. Коптілова, С. Рабій-Карпінської, Яра Славутича та ін. Справжньою подією в сфері історичного мовознавства стало опубліку-

вання в 1964 р. англійською мовою фундаментальної праці Ю. Шевельова з історії праслов'янської мови.

Колосальний матеріал для розвитку порівняльно-історичного мовознавства і, відповідно, розвитку етимології, практики етимологічного аналізу, про необхідність якого при дослідженні історії лексики неодноразово наголошував І. Огієнко, дали діалектологічні студії. Вагомий внесок у цю справу здійснив Я. Рудницький, опублікувавши перший етимологічний словник української мови.

На сучасному етапі розвитку мовознавства надзвичайно актуальними є дослідження семантичної трансформації лексем у порівняльно-історичному аспекті. Причому особливу зацікавленість викликає дослідження означеної проблеми саме на основі сакральних текстів. Останнім часом акцент в подібних дослідженнях робиться на етимологічному аналізі з урахуванням його основних принципів. Нагадаємо, що саме етимологічний аналіз перекладач і дослідник І. Огієнко вважав надзвичайно важливим у пошуках змістової точності багатозначних слів.

Означена тенденція цілком обґрунтована, адже саме історичний аспект лінгвістичних досліджень з елементами етимологічного аналізу, поєднання синхронного та діахронного методів дозволяє не тільки фіксувати та описувати мовні явища, але й пояснювати їх, що пов'язано з актуальними науковими і практичними завданнями, а саме: виявити і пояснити причини, закономірності та особливості еволюції мови, мовних систем, і, відповідно, еволюцію мислення, свідомості.

Окреслені проблеми є одними з найважливіших у сфері когнітивної лінгвістики, що розглядає функціонування мови як різновид пізнавальної діяльності, досліджує механізми та структури людської свідомості через мовні явища. При цьому мислення трактується як процес оброблення ментальних репрезентацій, зокрема через створення так званих «концептів», що закріплюються в свідомості носіїв мови. Концепт інтерпретується як загальноприйняте поняття на певному фоновому рівні, тобто у певному ментальному середовищі, сфері, контексті.

У зв'язку з цим видається цікавим висвітлення та аналіз проблеми семантичної трансформації деяких найбільш активних лексем в сакральних текстах як концептів, що функціонують на різних фонових рівнях, зокрема релігійних, філософських. Очевидно, що дослідження означеного питання може бути особливо глибоким і достовірним, якщо ґрунтуватиметься на лінгвістичних дослідженнях у порівняльно-історичному та етимологічному аспектах та підкріплюватиметься текстуальними даними.

На доцільності етимологічних екскурсів в процесі дослідження семантичних трансформацій, первинного значення слів, демотивації основ, функціонування первинних елементів давніх мов на всіх рівнях лінгвістичної системи наголошували такі видатні історики мови, як: Й. Добровський, Ф. Міклошич, А. Шлейхер, Г. Асколі, Г. Остгоф, В. Гавранек, Е. Бенвеніст, А. Жюре, П. Шантрен, О. Потєбня, Х. Педерсен, П. Пірсон, К. Бругман, Ф. Гелтергоф та інші талановиті дослідники. Американський дослідник слов'янських мов Х. Бірнбаум, відзначаючи колосальне значення етимологічних досліджень, акцентував увагу на необхідності принципово нового

підходу до методики їх проведення, що являв би собою кардинальний перегляд відомих загальнотеоретичних та методологічних гіпотез.

В етимологічних дослідженнях ХХ-ХХІ ст. все частіше застосовується метод порівняльного аналізу, теорія множинної етимології, ідея матриці етимологічної відносності. Сучасними мовознавцями велика увага приділяється визначенню чітких критеріїв правильності етимологічного дослідження, методиці їх застосування. Зокрема, посилюючись на слова автора «Граматики латинської мови» Варрона, що етимологія – це розділ граматики, яка вивчає «*cur et unde sint verba*», науковці пропонують з метою запобігання профанації етимологічних досліджень виробити чіткий алгоритм аналізу. Серед основних критеріїв визначаються фонетичний, словотворчий, семантичний.

Серед останніх досліджень, де піднімаються різноаспектні проблеми етимологічного аналізу, роботи А. Михаленка, М. Колесніченка, С. Єрмоленка, М. Мірошниченка, Н. Дворницької та інших науковців. Дослідники підкреслюють необхідність чітких критеріїв етимологічного дослідження, методику їх застосування. В роботах зазначається, що етимологічне дослідження передбачає аналіз текстуального матеріалу з урахуванням семантико-хронологічного критерію, що, зокрема містить елементи культурно-духовного аналізу мови та психолого-соціальних трансформацій, які відбувалися в суспільстві.

Серед сучасних наукових розвідок, де об'єктом дослідження обрано лінгвокультурні концепти, виступають роботи М. Алефіренка, О. Близнюка, І. Голубовської, О. Задорожньої, В. Карасика, В. Кононенка, П. Мацькова, О. Цапок, В. Яковлевої та інших дослідників. Систематизації концептів та науковому аналізу української фразеології присвятили праці Г. Бурдіна, І. Вудвуд, М. Демський, Л. Запорожець, А. Коваль, В. Кононенко, О. Куцик, Т. Мороз, Л. Ткач, Л. Шевченко, Н. Швидка, О. Решетняк та інші науковці.

Визначаючи концепт як умовну ментальну одиницю, спрямовану на комплексне дослідження мови, свідомості й культури, дослідники наголошують на потребі концептуально-семіотичного осмислення доміантних універсальних концептів як сегментів українськомовної картини світу, здійснюваного на підґрунті порівняльної інтерпретації в біблійному й лінгвістичному дискурсах для з'ясування прототипних, стереотипних й асоціативних значень тощо.

Дослідниця С. Голик [1] підкреслює, що лінгвістика сьогодення досліджує мову з точки зору її участі у когнітивній діяльності людини, тож звернення до історичного розвитку лексично втілених концептів надає актуальності подібним дослідженням. В цьому напрямку працюють німецькі культурологи Я. Ассман і А. Ассман, що наголошують саме на актуальності означеної проблеми. Сучасні дослідники напряму гуманітарних наук наголошують на необхідності збереження базових гуманістичних цінностей, що, власне, і є метою історичних мовних розвідок.

Серед найбільш актуальних, нерозв'язаних задач в аспекті зазначеної проблеми є аналіз процесів трансформації концептів саме в сакральних текстах на основі глибокого етимологічного аналізу з урахуванням основних критеріїв (що дозволить уникнути профанації) з подальшим пошуком первинного значення лексеми, що, відповідно, й запобігатиме «роз-

миттю меж базових гуманістичних цінностей, що загрожує втратою сучасною людиною здатності до збереження, шанування, ревіталізації досвідів своєї спадщини та трансляції своєї ідентичності» [5, с.101].

Мета дослідження – проаналізувати деякі концепти сакральних текстів в аспекті семантичної трансформації, застосувавши різноаспектний етимологічний аналіз з послідовним дотриманням фонетичного, словотворчого, семантичного, хронологічного критеріїв; проаналізувавши в історичному аспекті ознаки очевидної демотивації основ, віднайти (на основі аналізу текстуральних даних) первинне значення лексем, концептів, що виступають певними носіями ментальної спадщини людства.

Виклад основного матеріалу. Надзвичайно активними в сакральних текстах є концептуальні лексеми *пекло* (*ад*), *рай*. Незважаючи на очевидну перевагу лексеми *пекло*, в українському дискурсі зустрічається й лексема *ад*. Читаємо в «Енеїді» І. Котляревського: «Енея так вона любила, Що аж сама себе спалила, Послала душу к чорту в *ад*» [2, с.17].

Дані словників та етимологічних досліджень свідчать, що зазначена лексема *ад* походить від гр. **aides* – міфічний Аїд, царство Плутона, Тартар, Абаддон. Раннє християнство використовувало для позначення місця та стану перебування мертвих юдейське слово «шеол» (שְׁאוֹל) – «місце мертвих, де не чути Бога». Воно застосовувалося як тотожне грецькому **aides* – (Αΐδης). В індуїзмі, буддизмі і джайнізмі *ад* – перехідна стадія у процесі переселення душі з тіла в тіло. В ісламі ж перебування там вважається вічним.

Етимологічний аналіз на основі даних відповідних словників демонструє походження лексеми від двох кореневих першоелементів: **a-* «без» + *eides* (*εἶδος*) «вид, образ». Поєднання першоелементних значень породжує єдиний семантичний образ: «безвидне місце» – темрява, п'тьма». Для більшості сучасних релігій та віруючих *ад* – абсолютне і вічне страждання, темрява.

Але ще Платон звертав увагу на філософське поняття апокатастасис, яке означає, що страждання грішної душі, коли вона потрапляє в аду, все ж не вічні, а тимчасові та слугують для очищення. Такі мислителі, як Климент Александрійський і Оріген вважали, що всі грішники та навіть Сатана, пройшовши через пекло, коли-небудь отримають спасіння. Надзвичайно цікавим видається те, що український дискурс диференціює лексеми *пекло* і *ад*. Ю. Шевельов зауважував, що в українських народних уявленнях сформувалися різні семантичні відтінки слів «пекло» та «ад». Вони розуміються як різні рівні посмертного покарання: в *пеклі* відбувається покарання за невеликі гріхи, тоді як за великі – душа потрапляє в *ад*, безвихідь вічності.

Етимологічні словники та дослідження [7-9] демонструють спільність походження лексеми *пекло* для слов'янських мов: укр. *пекло*, церк.-слов. *пѣкъль* «смола», ст.-слав. *пѣцьль*, болг. *пѣкъл*, *пекол*, *пекло*, сербохорв. *пакао*, словен. *pekel*, род. в. *-kla*, чеш., слвц. *peklo* «ад», д.-польск. *pkiel*, род. в. *piekla*, польск. *piekło*. Дослідники наголошують, що наближення слова *пекло* до «пекти» є очевидною «народною» етимологією.

Погоджуючись з цим, зауважимо, враховуючи словотворчий та фонетичний критерії етимологічного аналізу, що, за умови віддіслівного походження (від праслов'янського дієслова **pek-ti*), дериваційним формантом

повинен був виступати суфікс *-dl(o), що в принципі неможливо, оскільки твірна основа закінчується на приголосний (*pek-).

Заперечуючи «народну» етимологію, видатний етимолог Р. Траутман припускає запозичення слова *ръкъль* та ст.-слав. *пѣцьль* з лат. *picula* «смола».

Цю версію підтверджують свідчення словників [9]: лат. *pix, picis* «смола, дьоготь», гр. *pissa* «смола», лит. *pikis*, лтсук. *pikis* «смола».

Єврейський та халдейський етимологічний словник до книг Старого Заповіту» [6] дає дуже цікаву етимологію слова, що у поданні кирилицею виглядає так: *не-кло – дериват від івр. *ne-* «отвір, гирло колодязя, розщелина (в землі)»; *кала, калуи* – «смажити, калити; калений, розпечений». Ці надзвичайно цікаві дані спонукають до подальшого аналізу.

Словотворчі етимологічні дослідження свідчать, що кореневий елемент іврити *кала* «пекти, калити, жар, спалити, спекти; калений, підпалений, розпечений» демонструє очевидний зв'язок з санскр. **kaliti* «горіти, палати, розпикати», що вочевидь пов'язаний з прасл. **kaliti* та відповідними лексичними одиницями інших слов'янських мов: церк.-слов. *калѹти*, укр. *калѹти*, болг. *каля*, сербохорв. *калѹти*, словенськ. *kaliti*, чеськ. *kali*. До цього ж ряду дослідники відносять лексеми безпосередньо індоєвропейського походження (індоєвропейський корінь **kel-*): лат. *caleo* «бути гарячим, палати», *calor (-oris)* «тепло, жар»; лит. *silti, silu* «нагріватися», *siltas* «теплій».

Словники демонструють очевидний генетичний зв'язок з праіндоєвропейським коренем **ka/el-(n)* «засохле, мертве тіло» семантично близьких лексичних одиниць інших європейських мов: латиськ. *kalstu, kaltu, kalst* «висихати, сохнути, ссихатися», *kals* «сухий, висохлий», д.-ірл., сер.-ірл. *calath, calad* «сухий, черствий, запечений», лат. *callum, callus* «загрубіла, мертва шкіра». Зауважимо, що англійська лексема *hell* (у Біблії короля Якова словом *hell* позначаються «шеол» і «гадес») утворена від староанглійського *hel, helle*, похідного від протогерманського **haljō*, що означало «преісподня, підземний світ», а також печеру, порожнину, провалля, де палав вогонь, що давав страждання і водночас очищував, тобто давав надію на Принагідно зауважимо, що давньогерманська богиня *Hel* – «та, що обіцяє страждання» в багатьох наукових теоріях порівнюється з богинями індійського пантеону – Бхавані та Калі [коренева морфема *кал-* (**hel-* < **kal-*), що знову підтверджує спільність походження і значення]. Зазначимо, що богиня індійського пантеону Калі має дві іпостасі: одна руйнівна, інша – творча, та, що відновлює через страждання, винищує зло під ликом Бховані.

Отже, підсумовуючи, зазначимо, що пара концептуальних лексем *ад* – *пекло*, що сприймаються як синонімічні на сучасному рівні розвитку мов (зокрема, слов'янських), демонструє в аналізованих текстах інші, підтвержені багатоаспектним етимологічним аналізом, семантичні відношення. Нагадаємо, що в українському дискурсі лексеми *пекло* і *ад* здавна диференціювалися. Дослідники зауважували, що в українських народних уявленнях сформувалися різні семантичні відтінки слів «пекло» та «ад». Як вже зазначалося, вони розуміються як різні рівні посмертного покарання. Дозволимо собі при цьому нагадати оригінальну думку талмудистів, яка твердить, що жодний гріх (за промислом Божим) не може бути вічною, перманентною частиною людської природи і має право на прощення.

гонь» (пор. з англ. *ray*). Вогонь (за давніми релігійно-філософськими уявленнями) має два вищих призначення: «вогонь, що знищує, карає і вогонь, що відроджує, створює прекрасне, славить Творця» (пор. гр. *ῥαϊάδα* «фіміам» пов'язане з *ῥῆμα*, похідним від іменника *ῥῆμος* «життя, душа, свідомість; дим; очищення вогнем, димом»). Зауважимо, що етимологічний аналіз демонструє походження концептуальної лексеми *вогонь* від санскр.**agnis*. Як стверджують етимологічні дослідження та словники, саме від цієї праформи походить ім'я персоналії індійського пантеону – Агни, ідола вогню та жертвоприношень й очищення, яке особливо часто згадується в Рігведі. Нагадаємо, що одна з версій значення імені Бога в Вітхому Завіті – Ях(г)ве – «той, що очищує, породжуючи вогонь».

Отже, спостерігаємо можливість такого текстуального трактування, що і в *раю* душа завдяки очищенню (можливо, Божественним, благодатним вогнем, «вогнем, що не знищує, а відроджує»), не просто заспокоюється, а відроджується, вдосконалюється, піднімаючись, відповідно до законів реінкарнації, на вищий щабель Вічності.

Підсумовуючи, зазначимо, що лінгво-філософський та етимологічний аспекти дослідження, з урахуванням основних критеріїв аналізу, дозволяють припустити відсутність в первинній філософсько-релігійній доктрині не тільки синонімічних відношень між концептуальними лексемами *ад* – *некло* та опозиційних, антонімічних між концептами *ад(некло)* – *рай*, а й припустити, що зазначені лексеми демонстрували тільки можливі трансформації людської душі, яка, пройшовши різні рівні випробувань, відроджується. Вочевидь, саме завдяки первинним значенням аналізованих концептуальних лексем в сакральних текстах трактувалася єдина ідея – душа дійсно вічна і, пройшовши всі кола, може знову повернутися до Творця.

Висновки. Очевидно, що подібні дослідження з елементами етимологічного аналізу є актуальними і необхідними на сучасному етапі розвитку мовознавчої науки, оскільки завдяки їм виникає можливість отримати інформацію не тільки стосовно походження та еволюції мови, парадигматики мовних систем, ономастики, топоніміки, але й в аспекті формування світобачення, ментальності, психології суспільства, деяких культурно-філософських трансформацій тощо. Досягнення подібних результатів можливо лише за умови чіткого алгоритму проведення аналізу з визначенням основних критеріїв. Саме урахування вимог фонетичного, словотворчого, морфологічного, семантико-хронологічного аспектів дослідження дозволить запобігти профанації етимологічних розвідок, розширить наукову інформативну базу. Подібна інформація не тільки сприятиме підвищенню рівня стилістичної коректності вживання певних концептуальних лексем, але й активізує процес збереження та ревіталізації базових гуманістичних цінностей людства, що, власне, і є метою історичних мовних досліджень. Перспективи подібних історичних розвідок в суспільстві, зацікавленому у збереженні понять гуманізму та норм моралі, очевидні.

Список використаних джерел і літератури:

1. Голик С. Етимологічний шар концепту OLD AGE. *Сучасні дослідження з іноземної філології*: збірник наукових праць. Ужгород: Ужгородський національний університет. 2020. Вип. 18. С. 216-225.

2. Котляревський І. Енеїда. Київ: Видавничий дім «Школа», 2012. 247 с.
3. Огієнко І. Біблія або Книги Святого Письма Старого і Нового Заповіту. Об'єднане біблійне товариство, 1962. 1529 с.
4. Тимченко Є.К. Історичний словник українського язика. Київ: Держ. вид. України, 1932. 422 с.
5. Ткачук Б. Етимологічні особливості сучасних досліджень філософії пам'яті. *Вісник Львівського університету. Серія філософські науки*. 2019. Вип. 23. С. 101-107.
6. Штейнберг О.М. Єврейський і халдейський етимологічний словник до книг Старого заповіту. Київ: Держ. Вид. України, 1935. 573 с.
7. Berneker E. *Slavisches etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg: Winter. 1908. 760 S.
8. Miklosich F. *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*. [Neudruck]. Leipzig: Koehlers Antiquarium. 2003. 547 S.
9. Trautmann R. *Baltisch-Slavisches Wörterbuch*. Gottingen: Vandenhoeck Ruprecht. 1970. 383 S.

References:

1. Holyk, S. (2020) Etymolohichniy shar kontseptu OLD AGE. Suchasni doslidzhennia z inozemnoi filolohii: zbirnyk naukovykh prats. Uzhhorod: Uzhhorodskiy natsionalnyi universytet. S. 216-225. [in Ukrainian].
2. Kotliarevskiy, I. (2012) Eneida. Kyiv: Vydavnychiy dim «Shkola». [in Ukrainian].
3. Ohienko, I. (1962) Bibliia abo Knyhy Sviatoho Pysma Staroho i Novoho Zapovitu. Obiednane bibliine tovarystvo. [in Ukrainian].
4. Tymchenko, K. (1932) Istorychnyi slovnyk ukrainskoho yazyka. Kyiv: Derzh. vyd. Ukrainy. [in Ukrainian].
5. Tkachuk, B. (2019) Etymolohichni osoblyvosti suchasnyh doslidzhen filosofii pam'iaty. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya filosofski nauky*. Vyp. 23. S. 101-107. [in Ukrainian].
6. Shteinberh, O. (1935) Yevreyskiy i khaldeyskiy etymolohichniy slovnyk do knyh Staroho zapovitu. Kyiv: Derzh. vyd. Ukrainy. [in Ukrainian].
7. Berneker, E. (1908) *Slavisches etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg, Gm: Winter. 760 S.
8. Miklosich, F. (1922) *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*. [Neudruck]. Leipzig, Gm: Koehlers Antiquarium. 547 S.
9. Trautmann, R.(1970) *Baltisch-Slavisches Wörterbuch*. Gottingen, Gm: Vandenhoeck Ruprecht. 383 S.

Natalia Dvornitska

THE PROBLEM OF THE SEMANTIC TRANSFORMATION OF PHILOSOPHICAL CONCEPTS IN THE LIGHT OF LANGUAGE-HISTORICAL IDEAS OF I. OGIENKA

The article deals with one of the most topical problems of historical linguistics, which concerns the peculiarities of the semantic content transformation of some philosophical concepts, which are active elements of sacred texts. The author of the article emphasizes that this problem was undoubtedly one of the most important in the frames of scientific ideas, research, and intelligence of the talented linguist and Bible translator Ivan Ohienko. The article emphasizes that concepts in the aspect

of cognitive linguistics are created and fixed in the minds of native speakers as the result of processing and transforming mental representations through linguistic phenomenon. One of the concept interpretations is its perception as a generally accepted one at a certain background level, i.e. in specific mental environment, sphere, context. In this regard, it seems interesting to cover and analyze the problem of semantic transformation of some conceptual notions in consciousness at different background levels, including religious, philosophical in comparison with the modern perception of the average person with his/her laws of morality, spirituality. The author emphasizes that clarification of the problem can be particularly deep and reliable if it is not limited to observation of textual material, certain philosophical concepts and religious-philosophical doctrines, but will be based on and supported by deep linguistic research in comparative historical aspect. Obviously, the solution of such a complex issue involves the study of a large number of dictionaries, textual material and should be supported by etymological analysis in different aspects. With the aim of scientific validate and profanity prevention, an algorithm and the methodology of etymological research must be developed with the main criteria of analysis. They are to take into account the peculiarities of derivation processes, phonetic transformations associated with changes in word structure, word base demotivation, morphological transformations. The main criteria in the article are phonetic, word-formation semantic, chronological. The analysis is based on etymological dictionaries and research. The examples from Latin, Greek, English and other European languages are given in morpheme-derivational comparisons of the analysis. Quotations from various sacred texts translated into Slavic languages are used as textual illustrations.

Key words: semantic transformation, cognitive linguistics, concepts, comparative historical linguistics, etymological aspect of research, criteria of etymological analysis.

Отримано: 28.10.2022 р.